

Jan Grad

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Od badań metodologicznych do kulturoznawczych – naukowa droga Krystyny Zamiary (1940–2012)

13 stycznia 2012 r. zmarła prof. zw. dr hab. Krystyna Zamiara – z wykształcenia psycholog, z profesji naukowej metodolog, filozof nauki i kulturoznawca.

Związana naukowo od momentu zatrudnienia w Katedrze Logiki Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu z poznańską szkołą metodologiczną zakończyła aktywność naukową artykułem analizującym kształtowanie się i rozwój myśli epistemologicznej, i koncepcji kulturoznawczej Profesora Jerzego Kmity założyciela tej formacji naukowo-filozoficznej, zamieszczonym na łamach „Filo-Sofiji”¹.

Do swoich niepodważalnych oryginalnych osiągnięć naukowych doszła poświęcając się całkowicie nauce, rezygnując z życia osobistego. Miała trudną drogę do uniwersyteckiego wykształcenia i nauki.

Urodziła się 16 kwietnia 1940 r. w Warszawie, dokąd jej rodzina przeniosła się z Bydgoszczy po wybuchu II wojny światowej z obawy przed aresztowaniem ojca, który poszukiwany był przez władze niemieckie za działalność w okresie Powstania Wielkopolskiego.

¹ K. Zamiara, *Droga twórcza Jerzego Kmity jako sekwencja przesunięć problemowych*, „Filo-Sofija”, 2011, nr 1, s. 109-128.

Matka, Maria zginęła wraz z najstarszym synem Bogdanem podczas Powstania Warszawskiego², ojciec Bronisław zmarł w 1954 r., tuż przed ukończeniem przez Krystynę szkoły podstawowej³.

² Matka Krystyny Zamiary, Maria Helena z domu Nylk (1906–1944) urodzona w Baldenburgu w powiecie człuchowskim (kaszubskie Bielno, obecnie Biały Bór w powiecie szczecineckim, woj. zachodniopomorskie), przybyła do Bydgoszczy w 1920 r. i podjęła pracę jako urzędniczka, a od maja 1925 r. została zatrudniona jako księgowa w firmie Bronisława Zamiary, za którego wyszła za mąż 31 maja 1927 r. Współorganizowała w Bydgoszczy struktury Związku Harcerstwa Polskiego, organizując w 1924 r. 4 Bydgoską Drużynę Harcerzek im. Marii i Władysława Zamojskich przy Miejskiej Szkole Wydziałowej. Była jej pierwszą drużynową, będąc równocześnie od roku komendantką Hufca Harcerzek (1923–1927), a w latach 1936–1938 pełniła funkcję komendantki Ośrodka Bydgoskiego ZHP. Założyła pierwsze w Bydgoszczy Koło Przyjaciół Harcerstwa. Cieszyła się wielkim szacunkiem i miłością harcerzek, które mianowały ją „ukochaną hufcową”. Za zasługi dla ruchu harcerskiego w Bydgoszczy otrzymała tytuł honorowy „Działaczka Harcerska” w 1933 r. z uzasadnieniem „za wybitne osiągnięcia w pracy wychowawczej z młodzieżą” (O działalności harcerskiej Marii Zamiarowej zob.: T. Maciejewska-Janke (opr.), *Harcerstwo żeńskie w Bydgoszczy w latach 1918–1949 we wspomnieniach swych członkini* (cz. I), „Kronika Bydgoska”, T. XIX (1998), s. 325–346; cz. II, T. XX (1998), s. 224). 4 grudnia 1939 r. wyjechała z rodziną do Warszawy. Tu pracowała jako kasjerka i kierowniczką w sklepie obuwniczym. Zaangażowała się także w działalność konspiracyjną. Najprawdopodobniej została rozstrzelana wraz z najstarszym synem Bogdanem (podchorążym Szarych Szeregów) w jednej z masowych egzekucji mieszkańców na Woli z 5 lub 6 sierpnia 1944 roku (Zob. I. Iwona Łaptaszyńska, *Harcerski polskie w walce z okupantem 1939–1945*, [w:] http://www.tgcp.pl/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=33 (dostęp 25. 08. 2012) oraz 2. *German invasion of poland during. Female victims* w: <http://felsztyn.tripod.com/germaninvasion/id5.html> (dostęp 25. 08. 2007). W przekonaniu rodziny zginęła bez wieści podczas masowych wysiedleń mieszkańców Warszawy przez oddziały niemieckie podczas Powstania Warszawskiego. Została bowiem rozpoznana przez męża na jednej z niemieckich fotografii z podpisem „Uciekinierzy na ul. Wolskiej” przedstawiającej opuszczających miasto mieszkańców stolicy (zob. E. Serwański, I. Trawińska (oprac.), *Zbrodnia Niemiecka w Warszawie 1944 r.*, Wyd. Instytutu Zachodniego Poznań 1946, s. XX).

³ Ojciec Krystyny, Bronisław Feliks Zamiara (1896–1954) urodził się w Poznaniu w rodzinie rzemieślniczej (ojciec był krawcem). Po śmierci ojca podejmuje pracę zarobkową w wieku 15 lat w fabryce likierów w Poznaniu, kształcąc się równocześnie w szkole handlowej. W latach 1916–1918 walczył jako żołnierz pruski na frontach I wojny światowej. W listopadzie 1918 r. jego macierzysty niemiecki 5 pułk artylerii ciężkiej stacjonował w Poznaniu na Sołaczu. Tu Bronisław Zamiara wziął udział w konspiracyjnych przygotowaniach wojskowych do Powstania Wielkopolskiego w Poznaniu, przekazując broń z magazynów pułku przyszłym powstańcom. Utworzył w swojej jednostce wojskowej wraz z 11 kolegami pierwszy tajny sztab powstańczy, w którym objął funkcję I kwaterymistrza. Uczestniczył w walkach powstańczych w Poznaniu, zdobywając między innymi Zamek. Od stycznia 1919 r. brał udział w wyzwolaniu Bydgoszczy i Pomorza z 2 Dywizją Strzelców Wielkopolskich, w której szeregach toczył również boje w wojnie polsko-bolszewickiej. 5 lipca 1920 r. w bitwie pod Berezyną został ciężko kontuzjowany, co w konsekwencji spowodowało uznanie go za inwalidę wojennego. 1 października 1921 r. został zdemobilizowany na własną prośbę po czym osiedlił się w Bydgoszczy. Służbę wojskową ukończył w stopniu podporucznika artylerii. W uznaniu zasług wojennych został odznaczony w II Rzeczypospolitej: Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari V kl., dwukrotnie Krzyżem Walecznych, Medalem Niepodległości, Medalem „Polska Swemu Obrońcy” i pośmiertnie Wielkopolskim Krzyżem Powstańczym (1958). W Bydgoszczy podjął pracę zarobkową. Pracował w różnych firmach, po czym w 1925 r. założył własne przedsiębiorstwo handlu paliwami („olejami mineralnymi” wedle ówczesnej nomenklatury) w Bydgoszczy pod nazwą „Bronisław Zamiara”. Stał się znanym kupcem i szanowanym działaczem społecznym. Należał do Obywatelskiego Komitetu Gospodarczo-Kulturalnego, ramienia którego kandydował w wyborach do władz miejskich w Bydgoszczy w 1929 r. Był wiceprezesem Towarzystwa Kupców, radcą Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdyni, ławnikiem Sądu Pracy w latach 1938–1939, członkiem zarządu Związku Oficerów Rezerwy, członkiem Towarzystwa Weteranów Powstań Narodowych i Związku Inwalidów Wojennych, skarbnikiem International Rotary Club w Bydgoszczy i kilku innych. Za działalność powstańczą był poszukiwany przez władze niemieckie od momentu wkroczenia Niemców do Bydgoszczy. Ukrywał się w Warszawie. W jego warszawskim mieszkaniu podczas okupacji mieścił się punkt rozdzielczy prasy podziemnej. Wybuch Powstania Warszawskiego zastał go z trojgiem dzieci w Józefowie, co uchroniło ich od śmierci podczas rzezi mieszkańców Woli przez niemieckie oddziały pacyfikacyjne na początku sierpnia 1944 r., która spotkała jego żonę i syna.

Po wojnie rodzina Zamiarów wróciła do Bydgoszczy. Żyła tu w bardzo trudnych warunkach mieszkaniowych i materialnych. Ojciec inwalida wojenny z orzeczoną trwałą niezdolnością do pracy, złożony ciężką nieuleczalną chorobą wymagającą od rodziny stałej opieki pielęgnacyjnej, nie mógł utrzymywać domu. Niezbędnej pomocy udzielali krewni.

W Bydgoszczy uczęszczała Krystyna do Szkoły Podstawowej Nr 25, a po jej ukończeniu do Liceum Technik Plastycznych, w którym pobierała naukę w latach 1954–1959. Liceum to wspominała zawsze ze wzruszeniem, podkreślając jego rolę w uformowaniu się Jej osobowości. W swoim jubileuszowym przemówieniu z okazji 45-lecia pracy naukowej, stwierdziła, że szkoła ta:

[...] była w owym czasie jedyną w swoim rodzaju kuźnią twórców: z założenia artystów plastyków, faktycznie zaś osobowości twórczych w ogóle. Ducha szkoły kształtował przede wszystkim jej założyciel (powstała w 1945 r.) i wieloletni dyrektor Marian Turwid – artysta malarz, literat, promujący wszelką inwencję i podejście twórcze u uczniów, jeśli tylko nie przekraczali granic dobrego smaku i kulturalnego zachowania. Człowiek, który swoich uczniów traktował poważnie, z szacunkiem i życzliwością. Rozwijał ich umiłowanie sztuki i literatury. Promował osobowości twórcze, nie aprobujące sztywnych, niefunkcjonalnych, czysto formalnych ram działania lub myślenia. Dyrektor skupił wokół siebie kierujące się podobnymi zasadami indywidualności nauczycielskie. [...] Nauczyciele ci rozwijali moje zdolności twórcze zarówno w sferze racjonalnego myślenia, jak i wyobraźni artystycznej. Zawdzięczam im jednak coś znacznie ważniejszego: wykształcenie się twórczej osobowości i postawy zaufania do własnej podmiotowości. Ich stosunek do mnie był szczególnie. Traktowali mnie w sposób świadczący o zawieszeniu cezur: uczeń – nauczyciel, z pełnym zaufaniem, po partnersku. Byli moimi nauczycielami, a zarazem przyjaciółmi.

Krystyna Zamiara była szczerze dumna z ukończenia Liceum Technik Plastycznych, szkoły zwanej od nazwiska jej dyrektora „Turwidówką”. Jej wykształcenie i zainteresowania artystyczne nie były wystarczającym motywem podjęcia studiów w zakresie sztuki, chociaż zastanawiając się nad kierunkiem dalszego kształcenia brała pod uwagę malarstwo, tkactwo artystyczne i architekturę wnętrz. Zdecydowała się na jednak na studiowanie psychologii, wybierając ją z kilku dziedzin uniwersyteckiego nauczania: filologii polskiej, matematyki i filozofii.

Uzyskane wykształcenie w zakresie sztuk plastycznych znajdowało wszelako wielokrotnie swoje odzwierciedlenie w Jej tekstach i dyskusjach dotyczących psychologicznych i teoretycznych zagadnień kultury artystycznej i twórczości znakomitego poznańskiego artysty Jana Berdyszaka zaprzyjaźnionego z badaczami z kręgu poznańskiej szkoły metodologicznej.

Studia odbyła w latach 1959–1964, specjalizując się w psychologii klinicznej. Była wyróżniającą się studentką, zdobywając dobre i bardzo dobre stopnie z egzaminów. Działała aktywnie w Zrzeszeniu Studentów Polskich, Kole Naukowym Psychologów, przewodnicząc jego Sekcji Klinicznej, organizując liczne odczyty i konferencje oraz badania naukowo-eksploracyjne z zakresu psychopato-

logii w poznańskich klinikach i przychodniach. Uczestniczyła również w pracach Ogólnopolskiego Związku Antyalkoholowego, za co otrzymała szereg nagród.

6 czerwca 1964 r. zdała egzamin dyplomowy z wynikiem bardzo dobrym, uzyskując tytuł magistra na podstawie pracy magisterskiej pt. *Wpływ ograniczenia czasu na sprawność działania motorycznego osób nerwicowych w porównaniu z osobami normalnymi*, przygotowanej pod kierunkiem prof. dr. Andrzeja Lewickiego. Pod tym tytułem kryją się rozważania dotyczące oddziaływania stresu na sprawność motoryczną osób nerwicowych. Recenzentem pracy był doc. dr Bolesław Hornowski. Problematykę psychologii stresu rozwijać miała jako pracownik naukowo-dydaktyczny, otrzymała bowiem od promotora propozycję zatrudnienia w Katedrze Psychologii Klinicznej. Nie mogła ona być jednak zrealizowana, ponieważ Katedra nie otrzymała wówczas etatu.

Przyjęła wówczas propozycję stażu naukowego w Katedrze Logiki u prof. dr. Jerzego Giedymina, co wiązało się z radykalną zmianą jej dotychczasowych zainteresowań poznawczych. Jej naukowe terminowanie w Katedrze Logiki polegało na uczeniu się logiki formalnej i metodologii nauki dla potrzeb badań naukowych i dydaktyki i warsztatu metodologa: analizy logicznej tekstów naukowych, rekonstrukcji logicznej założeń leżących u podstaw badanych koncepcji. Uczestniczyła w wykładach J. Giedymina, następnie Jerzego Kmitę, zapoznawała się z odpowiednią literaturą przedmiotu, której znajomość skrupulatnie sprawdzał J. Giedymina, podobnie jak Jej merytoryczne przygotowywanie się do zajęć poprzez testy sprawdzające czy „nadaje się na logika”. Brała udział w otwartych środowiskowych zebraniach naukowych prowadzonych przez J. Giedymina, potem po jego wyjeździe na stałe do Wielkiej Brytanii, przez J. Kmitę, który objął po Giedyminie opiekę naukową nad K. Zamiarą. Wspominała, że bardzo pouczające i instruktywne było przysłuchiwanie się dyskusjom J. Giedymina z J. Kmitą, które motywowało Ją do dodatkowego poszukiwania odpowiednich tekstów dla pogłębienia rozumienia informacji i zagadnień z ich debat. Była równocześnie świadkiem i czynnym uczestnikiem formowania się nowego metodologicznego paradygmatu badawczego, który zyskał kilka lat później miano „poznańskiej szkoły metodologicznej”⁴.

Jerzemu Giedyminiowi i Jerzemu Kmicie poświęciła po latach opracowania prezentujące ich dokonania naukowe i twórczy wkład do nauki⁵.

⁴ Zob. K. Zamiara, *U początków poznańskiej szkoły metodologicznej*, [w:] T. Buksiński (red.), *Filozofia na Uniwersytecie w Poznaniu. Jubileusz 90-lecia*, Wyd. Naukowe Instytutu Filozofii, Poznań 2010, s. 283-308.

⁵ *Jerzy Giedymina, metodolog i filozof nauki*, „Kultura Współczesna”, 1994, nr 1(3), s. 83-86; *Filozofia nauki Jerzego Giedymina*, „Humaniora”, 1994, nr 1, s. 8-9; *Informacja biograficzna o Jerzym Giedyminie (18.07.1925–24.06.1993)*, [w:] K. Zamiara (red.), *O nauce i filozofii nauki. Księga poświęcona pamięci Jerzego Giedymina*, Wyd. Fundacji Humaniora, Poznań 1995, s. 9-12; *Bibliografia ważniejszych prac Jerzego Giedymina*, [w:] *ibidem*, s. 13-16; *Glosa do biografii Jerzego Giedymina*, [w:] *ibidem*, s. 17-20 oraz *Od logiki nauki do teoretycznej historii nauki. Jerzego Giedymina studia nad nauką*, „Edukacja Filozoficzna”, vol. 31, 2001, s. 359-369 oraz *Jerzy Giedymina – From the logic of Science to the Theoretical History of Science*, [w:] Polish Philosophers of Science and Nature in the 20th Century, W. Krajewski (ed.), „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences

Po roku stażu została z dniem 1 września 1965 r. asystentem, a od 1 września 1966 r. – starszym asystentem.

14 czerwca 1971 r. obroniła rozprawę doktorską zatytułowaną *Koncepcje redukcji systemów teoretycznych jako konsekwencja poglądów na status poznawczy teorii. Na przykładzie badań psychologicznych*. Tego samego dnia, tj. 14 czerwca 1971 r. Rada Wydziału nadała Jej stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie logiki z metodologią nauk. W dyplomie doktorskim wpisano jednak jako dyscyplinę doktoryzowania – filozofię.

Recenzentami jej rozprawy doktorskiej byli docenci: Kazimierz Obuchowski, Tadeusz Pawłowski i Jan Such. Wszyscy bardzo wysoko ocenili poziom merytoryczny i walory poznawcze rozprawy, uznając zawarte w niej rozważania za znaczący wkład do metodologii nauk humanistycznych. Opublikowana ona została przez Państwowe Wydawnictwo Naukowe w 1974 r. pod tytułem *Metodologiczne znaczenie sporu o status poznawczy teorii*.

Monografia ta spotkała się ona z wielkim zainteresowaniem środowiska filozoficznego, czego świadectwem było szereg recenzji w polskich i zagranicznych czasopismach naukowych i seminaryjne debaty w krajowych ośrodkach filozoficznych nad zawartymi w niej analizami.

Po obronie doktoratu uzyskała stanowisko adiunkta z datą 1 września 1971 r. w utworzonym dwa lata wcześniej Instytucie Filozofii na Wydziale Filozoficzno-Historycznym (powstałym z połączenia Katedry Logiki i Katedry Historii Filozofii).

15 maja 1978 r. po pozytywnym przebiegu kolokwium habilitacyjnego dr Krystyna Zamiara, uchwałą Rady Wydziału Nauk Społecznych otrzymała stopień doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie filozofii. Opiniodawcami w przewodzie habilitacyjnym byli profesorowie: Michał Hempoliński, Jerzy Kmita, Maria Przetacznikowa i Jerzy Topolski. Temat rozprawy habilitacyjnej oddaje jej tytuł *Epistemologia genetyczna J. Piageta a społeczny rozwój nauki*⁶.

Z dniem 1 stycznia 1979 r. przeszła do pracy w Instytucie Kulturoznawstwa UAM. 1 października tego roku otrzymała stanowisko docenta. Od 1 kwietnia 1979 r. do 31 sierpnia 1990 r. pełniła funkcję wicedyrektora Instytutu Kulturoznawstwa ds. Stacjonarnego Studium Magisterskiego, a w kadencji 1990–1993 zastępcy dyrektora ds. spraw naukowych. W roku akademickim 1987–1988 z powodu urlopu naukowego prof. dr hab. Jerzego Kmity pełniła obowiązki dyrektora Instytutu. Od 1 września 1980 r. do 31 sierpnia 2003 r. kierowała Zakładem Teorii

and the Humanities”, vol. 74, Rodopi, Amsterdam-New York 2001, s. 173-181 oraz *Jerzy Giedymin*, [w:] Witold Mackiewicz (red.), *Polska filozofia powojenna*, t. III, Agencja Wydawnicza Wilmark, Warszawa 2005, s. 83-97.

Jerzy Kmita, [w:] *Polska filozofia współczesna*, t. I, W. Mackiewicz (red.), Agencja Wydawnicza Witmark, Warszawa 2001, s. 428-442; *Jerzy Kmita – biografia uczonego*, [w:] B. Kotowa, J. Sójka, K. Zamiara (red.), *Kultura jako przedmiot badań. Studia filozoficzno-kulturoznawcze. Prace ofiarowane Profesorowi Jerzemu Kmicie w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001, s. 11-18 oraz *Droga twórcza Jerzego Kmity jako sekwencja przesunięć problemowych*, „Filo-Sofija”, 2011, nr 1, s. 109-128.

⁶ *Epistemologia genetyczna J. Piageta a społeczny rozwój nauki*, PWN, Warszawa – Poznań 1979.

Uczestnictwa w Kulturze (przemianowanym w 1987 r. na Zakład Badań nad Uczestnictwem w Kulturze). W latach 1987–1992 sprawowała opiekę kuratorską nad Zakładem Metod Upowszechniania Uczestnictwa w Kulturze natomiast w roku akademickim 2002/2003 była kuratorem Zakładu Historii i Metodologii Nauk o Kulturze po przejściu na emeryturę jego dotychczasowego kierownika prof. dr. hab. Jerzego Kmity. W latach 2003–2010 kierowała Zakładem Historii i Metodologii Nauk o Kulturze.

Tytuł profesora otrzymała Krystyna Zamiara 10 czerwca 1992 r., a stanowisko profesora zwyczajnego w UAM 9 lutego 1995 r. Opiniodawcami Jej dorobku naukowego stanowiącego uzasadnienie powyższego wniosku byli profesorowie: Zdzisław Chlewiński, Jerzy Kmita i Ryszard Wójcicki.

Z dniem 31 grudnia 2010 r. przeszła na emeryturę, kontynuując zatrudnienie w UAM na 1/3 etatu.

W ciągu swojego zawodowego życia opublikowała łącznie 148 prac naukowych różnego rodzaju, w tym 4 monografie oraz 15 esejów popularnonaukowych.

Udostępniła polskiemu środowisku naukowemu pod koniec lat 70. XX w. myśl metodologiczną wybitnego amerykańskiego filozofa nauki Paula K. Feyerabenda, znanego z koncepcji „anarchizmu metodologicznego”, dokonując przekładu na język polski i opatrując merytorycznym komentarzem zbiór jego najważniejszych prac⁷.

Brała udział w wielu konferencjach naukowych, prezentując własne dokonania badawcze mieszczące się problematyce konferencji, które wywoływały każdorazowo ożywioną dyskusję ich uczestników.

Współpracowała naukowo z Zakładem Psychologii Osobowości PAN w Warszawie wchodząc w skład jego Rady Naukowej (1984–1988), także z Instytutem Filozofii i Socjologii PAN, uczestnicząc aktywnie w seminariach naukowych Zakładu Logiki Języka i Działania, Zakładu Teorii Poznania i Filozofii Nauki oraz Instytutu Historii Nauki PAN, biorąc udział w projektach badawczych z zakresu filozofii i metodologii nauk, kierowanych przez prof. dr. hab. Elżbietę Kałuszyńską oraz z filozofii i historii nauki kierowanych przez prof. dr. hab. Alinę Motycką i prof. dr. hab. Stefana Zameckiego.

W latach 1978–1989 była członkiem Komisji Metodologii Nauk Oddziału PAN w Poznaniu. Należała do kilku towarzystw naukowych: The Association for Foundations of Science, Language and Cognition, Polskiego Towarzystwa Filozoficznego, Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, uczestnicząc przez wiele lat w pracach Zarządu Poznańskiego Oddziału PTF i Zarządu Poznańskiego Oddziału PTP. Współtworzyła Polskie Towarzystwo Logiki i Filozofii Nauki (miała status członka założyciela). Od 1992 r. była jego wiceprezesem.

Przez wiele lat współredagowała czasopisma „Studia Metodologiczne” oraz „Człowiek i Społeczeństwo” (w latach 1993–2010 była jego redaktorem naczelnym). Wchodziła w skład zespołu redakcyjnego czasopisma filozoficznego

⁷ P.K. Feyerabend, *Jak być dobrym empirystą*, PWN, Warszawa 1979.

„Nowa Krytyka”, „Kultura Współczesna” i Rady Programowej serii wydawniczej *Studia Kulturoznawcze Instytutu Kulturoznawstwa UAM*.

Miała swój udział w kształceniu kadr naukowych. Prowadziła regularne seminaria naukowe od 2002 r., w których udział brali pracownicy naukowcy z innych ośrodków akademickich w Polsce. Sprawowała opiekę merytoryczną nad stażami naukowymi w Instytucie Kulturoznawstwa nauczycieli akademickich z innych uczelni. Wypromowała 9 doktorów, którzy uzyskali stopnie naukowe w zakresie: filozofii, socjologii, psychologii, nauk o poznaniu i komunikacji oraz kulturoznawstwa. Była recenzentem w 12 przewodach doktorskich i w 9 habilitacyjnych z kilku dyscyplin nauk humanistycznych: z filozofii, psychologii, nauk o poznaniu i komunikacji oraz 5 recenzji dla Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej ds. Kadr Naukowych w procedurze zatwierdzenia stopnia doktora habilitowanego 3 opinii w postępowaniu o nadanie tytułu profesora.

W ramach obowiązków dydaktycznych prowadziła wykłady, konwersatoria i ćwiczenia o bardzo zróżnicowanym dziedzinowo i tematycznie programie nauczania. Jako pracownik Katedry Logiki i Instytutu Filozofii prowadziła ćwiczenia i wykłady z logiki i metodologii nauk na humanistycznych kierunkach studiów. W Instytucie Kulturoznawstwa – wykłady i konwersatoria z kilku przedmiotów według własnych autorskich programów nauczania: „Elementy wychowania estetycznego i upowszechniania sztuki”, „Psychologia”, „Psychologiczne problemy uczestnictwa jednostek w kulturze”, „Elementy teorii uczestnictwa w kulturze”, „Teoria uczestnictwa w kulturze”, „Społeczna historia nauki”, „Filozofia humanistyki” i „Antropologia kultury” (ten ostatni na studiach psychologicznych w UAM) oraz seminaria magisterskie. Była promotorem 64 prac magisterskich z kulturoznawstwa i 1 z filozofii.

Reprezentowała społeczność akademicką Wydziału Nauk Społecznych w ogólnouczelnianych gremiach i organach. W latach 1991–1993 uczestniczyła w pracach Senackiej Komisji ds. Organizacji i Rozwoju Uczelni, a w kadencji 1993–1996 była członkiem Senatu Akademickiego.

Za pracę zawodową: działalność naukową i dydaktyczną została dwukrotnie odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi (1985 i 1993), Medalem Komisji Edukacji Narodowej (1991), Medalem Za Długoletnią Służbę (2011) i uhonorowana Odznaką Honorową „Za Zasługi dla Województwa Wielkopolskiego (2006). Otrzymała dwukrotnie nagrodę naukową III stopnia Ministra Nauki Szkolnictwa Wyższego i Techniki (1975, 1980) i dwudziestokrotnie nagrody rektorskie (w latach 1974–1996 niemal corocznie).

* * *

W swojej działalności badawczej podejmowała Krystyna Zamiara istotne i ważne dla rozwoju nauki problemy z zakresu: filozofii nauki, metodologii humanistyki, metodologii i historii psychologii oraz kulturoznawstwa.

Jerzy Giedymin ukierunkował jej zainteresowania naukowe generalnie na zagadnienia związane z programem „jedności nauki” uznającym możliwość budowania za pomocą dedukcyjnie rozumianego wyjaśniania praw – gmachu nauki jako struktury uporządkowanych logicznie w odpowiednią hierarchię praw wszystkich nauk empirycznych. Wywodząca się z myśli filozoficzno-naukoznawczej Augusta Comte’a idea „jedności wszystkich nauk” jako jedności praw uhierarchizowanych według wzrastającej ogólności była różnie konceptualizowana w filozofii nauki w konsekwencji przyjmowanych założeń epistemologicznych i rozwijaną aparaturą logiczną. To zagadnienie metodologiczne zajmowało szczególnie uwagę czołowych przedstawicieli pozytywizmu i neopozytywizmu. W metodologicznym modelu Johna Stuarta Milla zakłada się złożoną procedurę wyjaśniania praw nauki szczegółowej opierając się na prawach nauki ogólniejszych aż do momentu, w którym przesłankami wyjaśniania staną się tzw. prawa ostateczne. W odniesieniu do nauk humanistycznych model ten wymagał redukcji praw nauk humanistycznych do psychologii introspekcyjnej, której prawa dotyczące umysłu uznane zostały za prawa ostateczne.

W związku z powyższym ogólnym problemem „jedności nauki” jej pierwszym zadaniem badawczym wyznaczonym przez J. Giedymina była analiza projektu metodologicznego Andrzeja Malewskiego oparcia wiedzy z zakresu różnych dyscyplin humanistycznych na mającej ją integrować psychologicznej teorii zachowania. Zagadnieniu temu poświęciła opracowanie przygotowane na studencką konferencję naukową pt. *Andrzeja Malewskiego program integracji nauk społecznych*⁸. Nie rozwijała go jednak dalej, koncentrując się na ogólniejszym problemie metodologicznym, a mianowicie na ogólnometodologicznym problemie redukcji jednej nauki do innej – ogólniejszej, który rozpatrywała w rozprawie doktorskiej.

Konstruowała różne modele redukcji w zależności od znajdujących się u ich podstaw założeń teoriopoznawczych. Rozpatruje w niej związek redukcyjnej praktyki badawczej z przyjmowanymi przez badaczy stanowiskami w kwestii statusu poznawczego teorii naukowej takimi, jak: empirystyczny fenomenalizm, empirystyczny dualistyczny instrumentalizm i hipotetystyczny realizm teoretyczny, odnosząc swoje ogólnometodologiczne ustalenia do historycznych kierunków badawczych w psychologii (behawioryzm, neobehawioryzm, pawłowizm).

Zajęła się również zagadnieniem relacji wiedzy humanistycznej do psychologii, rozważając problem tzw. redukcji psychologicznej, czyli możliwości sprowadzenia do twierdzeń psychologii specyficznych dla nauk humanistycznych twierdzeń zwanych „zdaniem o sądzeniu” (x sądzi, że p). W rezultacie przeprowadzonych analiz wykazała, że nie da się zredukować odnośnych twierdzeń humanistycznych do wiedzy psychologicznej ze względu na teoriopoznawcze podstawy psychologii.

⁸ *Andrzeja Malewskiego program integracji nauk społecznych*, [w:] *Naturalistyczne i antynaturalistyczne interpretacje humanistyki*, Materiały na studenckie seminarium naukowe, Poznań 1966, s. 53-599.

Problematyka relacji psychologii do innych dyscyplin humanistycznych stała się od doktoratu trwałym przedmiotem badań Krystyny Zamiary, znajdujących swój wyraz zarówno w podejmowanych zagadnieniach metodologicznych, jak i teoretyczno-przedmiotowych. Szczególnie interesował ją psychologizm w badaniach humanistycznych i w orientacjach epistemologicznych, któremu poświęciła wiele analiz. Jak trafnie zauważył prof. dr hab. Zdzisław Chlewiński w swej opinii dotyczącej jej dorobku naukowego w związku z jej wnioskiem o nadanie tytułu profesora: „Autorka jest tropicielką obecności psychologizmu, a także wiedzy psychologicznej (niekiedy milcząco zakładanej) w różnych koncepcjach epistemologicznych”⁹. Widać to w wielu Jej publikacjach¹⁰.

Cechą charakterystyczną jej metody badawczej była swoista dwupłaszczyznowość prowadzonych analiz metodologicznych. Niemal w każdym przypadku rozważała określone zagadnienie ogólnometodologiczne dotyczące rozwoju nauki lub związków między nauką a filozofią by następnie odnieść dokonane ustalenia do psychologii, analizując na jej gruncie szczegółowe zagadnienia pokazujące rozwój tej dyscypliny nauki.

W rozprawie habilitacyjnej zagadnienie relacji między naukami humanistycznymi a psychologią znalazło swoje kolejne istotne odzwierciedlenie. Rezultaty poznawcze uzyskane w ramach analizy ogólnego problemu stosunku epistemologii genetycznej Jeana Piageta do innych systemów epistemologicznych funkcjonujących w nauce: pozytywizmu klasycznego czy hipotetyzmu, mają nie tylko znaczenie dla teorii poznania i metodologii nauk, ale też dla psychologii i interdyscyplinarnych badań psychologiczno-kulturoznawczych. Nowością względem dotychczasowego sposobu badania Krystyny Zamiary było tutaj wykorzystanie, poza typowymi środkami „logiki nauki”, ustaleń i narzędzi analitycznych konstruowanej w tym okresie przez Jerzego Kmitę epistemologii historycznej.

W związku ze zmianą miejsca zatrudnienia podejmuje problematykę badawczą korespondującą z profilem naukowym Instytutu Kulturoznawstwa, ale łączącą

⁹ Z. Chlewiński, *Opinia o całokształcie dorobku naukowego prof. n. UAM w Poznaniu Krystyny Zamiary, odnosząca się do jej wniosku o nadanie jej tytułu profesora*. Syg. akt 829/1100 w Archiwum UAM.

¹⁰ *Psychologiczne koncepcje regulacyjne a humanistyka*, [w:] J. Kmita (red.), *Metodologiczne implikacje epistemologii marksistowskiej*, PWN, Warszawa 1974, s. 332-336; *O modelowaniu matematycznym w psychologii*, „Studia Metodologiczne”, 1976, nr 13, s. 107-133; *Paralelizm psychofizyczny jako program metodologiczny dla współczesnej psychologii*, [w:] Z. Cackowski (red.), *Poznanie, umysł, kultura*, Wyd. Lubelskie, Lublin 1982, s. 222-247; *Psychologia a teoretyczne badania pedagogiczne*, [w:] J. Kmita (red.), *Studia z teorii kultury i metodologii badań nad kulturą*, PWN, Warszawa – Poznań 1982, s. 37-55; *Obecność myślenia psychologicznego w epistemologii*, [w:] J. Such (red.), *Rozprawy i szkice z filozofii i metodologii nauk*, PWN, Warszawa – Poznań 1992, s. 38-53; *Psychologia a kulturoznawczo zorientowana epistemologia*, [w:] K. Zamiara (red.), *Epistemologiczne podstawy badań nad kulturą*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Poznań 1992, s. 26-48; *Psychologia a epistemologia*, [w:] E. Kałuszyńska (red.), *Podmiot poznania z perspektywy nauki i filozofii*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 1998, s. 109-116; *Problem metodologicznej specyfiki psychologii kognitywistycznej*, [w:] K. Zamiara (red.), *O kulturze i jej badaniu. Studia z filozofii kultury*, PWN, Warszawa 1985, s. 190-211; *Psychologizm w badaniach humanistycznych*, [w:] Z. Rosińska (red.), *Blausteina koncepcja odbioru mediów. Filozofia polska XX wieku*, Wyd. Prószyński i S-ka Warszawa 2001, s. 195-203; *W obronie paralelizmu psychofizycznego*, „Poznańskie Studia z Filozofii Nauki”, 1984, nr 8, s. 129-148.

się w dużej mierze z jej psychologicznymi zainteresowaniami. Koncentruje się tedy na zagadnieniu ujętym hasłowo „jednostka a kultura”, rozpatrując teoretyczno-metodologiczne modele badań nad uczestnictwem w kulturze, w szczególności na gruncie psychologii, w ramach jej głównych orientacji badawczych. Jej analizy zmierzają do rozpoznania i ustalenia na ile dotychczasowy dorobek psychologii może być wykorzystany do kulturoznawczo zorientowanych badań partycypacji kulturowej i skonstruowania na terenie kulturoznawstwa psychologii partycypacji kulturowej przy poznawczym wykorzystaniu społeczno-regulacyjnej koncepcji kultury Jerzego Kmity.

Problematykę tę początkuje wczesny szkic z lat 70. XX w. dotyczący twórczości artystycznej zatytułowany *Czy twórczość ma charakter irracjonalny?* i krytyki artystycznej *O źródłach i wartości psychologizmu w krytyce artystycznej*. Systematyczne badania nad psychologicznymi aspektami uczestnictwa w kulturze zapowiada artykuł *Znaczenie badań psychologicznych dla poznawania kultury*, po którym z zakresu problematyki funkcjonowania jednostki w kulturze ukazało się szereg jej następnych publikacji¹¹. Zarysowują one perspektywę poznawczą badań

¹¹ W kolejności chronologicznej: *Czy twórczość ma charakter irracjonalny?* [w:] Wartość, dzieło, sens. Szkice z filozofii kultury artystycznej, J. Kmity (red.), KiW, Warszawa 1975, s. 37-60 (pierwsza wersja ukazała się w cyklu „Wartości – dzieło – sens” w poznańskim czasopiśmie „Nurt”); *O źródłach i wartości psychologizmu w krytyce artystycznej*, [w:] Z problemów marksistowskiej teorii i krytyki sztuki, Poznań 1975, s. 23-28. *Znaczenie badań psychologicznych dla poznawania kultury*, [w:] S. Pietraszko (red.), Przedmiot i funkcje teorii kultury, Acta Universitatis Wratislaviensis, No 350, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1982, s. 89-107; *Czy istnieje szansa korzystania z teorii psychologicznej w badaniach nad kulturą?*, [w:] T. Kostyrko (red.), Teoria kultury a badania nad zjawiskami artystycznymi, Centralny Ośrodek Metodyki Upowszechniania Kultury, Warszawa 1983, s. 171-190; *Założenia światopoglądowe psychologicznych koncepcji człowieka*, „Studia Filozoficzne”, 1989, nr 1, s. 145-157; *Psychological versus Cultural Approaches to Participation in Culture*, [w:] Visions of Culture and the Models of Cultural Sciences, J. Kmity, K. Zamiara (eds.), Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, vol 15, Rodopi, Amsterdam-Atlanta, GA 1989, s. 229-243; *Twórczość jako problem psychologii uczestnictwa w kulturze*, [w:] J. Waszkiewicz (red.), Potrzeby – Twórczość – Przyszłość, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1991, s. 1-64; *Kilka uwag o Piagetowskiej koncepcji świadomości i jej znaczeniu dla badań nad kulturą*, „Nowa Krytyka”, 1991, nr 1, s. 33-44; *Epistemologiczne założenia psychologicznej wizji człowieka*, [w:] E. Aranowska (red.), Wybrane problemy metodologii badań, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1992, s. 13-32; *Kulturoznawczo a psychologiczne badanie uczestnictwa w kulturze*, [w:] J. Kmity, K. Łastowski (red.), Biologiczne i społeczne uwarunkowania kultury, PWN, Warszawa-Poznań 1992, s. 39-53; *Konstrukcja podmiotu w społeczno-regulacyjnej teorii kultury Jerzego Kmity*, [w:] K. Zamiara (red.), Humanistyka jako autorefleksja kultury, CIA – Books Svaro, Poznań 1993/95, s. 63-71; *Psychologizm w badaniach nad sztuką*, R. Kubicki, P. Zeidler (red.), [w:] Od logiki do estetyki. Wydawnictwo Fundacji ‘Humaniora’, Poznań 1997, s. 127-142; *Epistemologiczny kontekst psychologii partycypacji kulturowej*, [w:] K. Zamiara, M. Golka (red.), Sztuka i estetyzacja. Studia teoretyczne, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 1999, s. 137-150; *Nieświadomość jako kategoria psychologiczna i kulturowa*, [w:] A. Motycka, W. Wrzosek (red.), Nieświadomość jako kategoria filozoficzna. Wyd. IFiS PAN Warszawa 2000, s. 225-232; *Skrytość kultury a świadomość indywidualna*, [w:] K. Zamiara (red.), Skrytość kultury, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001, s. 13-24; *Partycypacja kulturowa – punkt widzenia behawiorysty oraz społeczno-regulacyjnej koncepcji kultury*, [w:] B. Kotowa, J. Sójka, K. Zamiara (red.), Kultura jako przedmiot badań. Studia filozoficzno-kulturoznawcze. Prace ofiarowane Profesorowi Jerzemu Kmicie w siedemdziesiąt rocznicę urodzin, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001, s. 11-18; *Dwa typy myślenia w humanistyce o układzie jednostka – kultura*, [w:] K. Łastowski, P. Zeidler (red.) Filozofia wobec nauki, człowieka i społeczeństwa, Wyd. Naukowe Instytutu Filozofii, Poznań 2006, s. 111-130; *Umysł indywidualny czy społeczny? Wprowadzenie*, [w:] K. Zamiara (red.), Czyj umysł? Krytyczne podejście do problemu podmiotowości, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2007, s. 7-12; *Czyja kompetencja? Idea „wiedzy w działaniu” w kontekście różnych perspektyw poznawczych humanistyki*, [w:] A. Motycka (red.), wiedza a kultura, Wyd.

nad uczestnictwem jednostek w kulturze wyznaczoną przez antypsychologizm i antyindywidualizm metodologiczny (w jego nieskrajnej wersji) uznaną przez Autorkę za kulturoznawczą¹². W jej optyce formułuje się warunki teoretyczno-metodologiczne istotnej i efektywnej poznawczo-współpracy badawczej psychologii z antypsychologistycznie nastawionymi naukami o kulturze. Jej podstawą jest rezygnacja psychologii z założeń epistemologicznych fundowanych przez naturalizm przedmiotowy, indywidualizm metodologiczny i psychologizm. Perspektywa ta znosząc na poziomie badań naukowych opozycję między psychologizmem a antypsychologizmem, wyznacza odpowiedni podział zadań poznawczych i merytoryczny zakres badań partycypacji kulturowej pomiędzy naukami o kulturze a psychologią. Te pierwsze zajmowałyby się przedmiotowym aspektem uczestnictwa w kulturze, którego cechy determinowane są przez, odpowiednio ujęte przez teorię kultury, własności kultury i jej poszczególnych dziedzin. Kulturoznawczy opis partycypacji kulturowej daje modelową charakterystykę tej sfery, określając wymogi aktu uczestnictwa w kulturze, który wedle społeczno-regulacyjnej koncepcji kultury polega na respektowaniu bądź świadomym akceptowaniu przekonań normatywno-dyrektywalnych składających się na daną dziedzinę kultury, co daje idealny, ale jednostronny obraz partycypacji kulturowej abstrahujący od cech realnych podmiotów i indywidualnych uzdolnień warunkujących jej rzeczywisty zakres i „głębnię” czy „jakość”. Ujęcie to wymaga zatem uzupełnienia go o aspekt podmiotowy, którego badanie i charakterystyka należy do kompetencji psychologii. Winna ona ustalić przede wszystkim jak przebiega proces uczestnictwa w kulturze w rzeczywistości empirycznej, w zwykłych (normalnych) warunkach i w okolicznościach szczególnych (np. w tzw. sytuacji ekstremalnej), jakie są jego psychologiczne mechanizmy.

Autorski projekt psychologii partycypacji kulturowej Krystyny Zamiary opiera się na krytycznym przewyżczeniu charakterystycznej dla psychologicznych badań nad uczestnictwem jednostek w kulturze psychologistycznej perspektywy poznawczej z jednej strony i równocześnie skrajnie antypsychologistycznego i antyindywidualistycznej perspektywy poznawczej typowej dla nauk o kulturze od czasu „przełomu antypozytywistycznego” – z drugiej. W rezultacie tego moż-

Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 2007, s. 107-124 oraz *Perspektywy poznawcze humanistyki a sposób ujmowania relacji jednostka – kultura*, [w:] T. Buksiński, E. Pakrzyś (red.), W kręgu filozofii nauki, kultury i społeczeństwa, Wyd. Naukowe Instytutu Filozofii, Poznań 2009, s. 111-125.

¹² *Kulturoznawcze a psychologiczne badanie uczestnictwa w kulturze*, [w:] J. Kmita, K. Lastowski (red.), Biologiczne i społeczne uwarunkowania kultury, PWN, Warszawa-Poznań 1992, s. 39-53; *Konstrukcja podmiotu w społeczno-regulacyjnej teorii kultury Jerzego Kmity*, [w:] K. Zamiara (red.), Humanistyka jako autorefleksja kultury, CIA – Books Svaro, Poznań 1993/95, s. 63-71; *Psychology of Cultural Participation: Some Theoretical Considerations*, „Polish Psychological Bulletin”, 1994, vol. 25(4), s. 247-255; *Epistemologiczny kontekst psychologii partycypacji kulturowej*, [w:] K. Zamiara, M. Golka (red.), Sztuka i estetyzacja. Studia teoretyczne, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 1999, s. 137-150; *Partycypacja kulturowa – punkt widzenia behawioryzmu oraz społeczno-regulacyjnej koncepcji kultury*, [w:] B. Kotowa, J. Sójka, K. Zamiara (red.), Kultura jako przedmiot badań. Studia filozoficzno-kulturoznawcze. Prace ofiarowane Profesorowi Jerzemu Kmicie w siedemdziesiąt rocznicę urodzin, Wydawnictwo Fundacji Humaniora, Poznań 2001, s. 11-18.

liwe stało się określenie na nowo relacji między psychologią a naukami humanistycznymi (naukami o kulturze), które zachowują swoją (względną) autonomię, podział kompetencji i zadań poznawczych mają wyraźnie wyznaczoną płaszczyznę efektywnej badawczo współpracy w analizach partycypacji kulturowej.

Dojście do zarysowania koncepcji psychologii partycypacji kulturowej jest końcowym rezultatem studiów Krystyny Zamiary nad podjętym jeszcze w Katedrze Logiki zagadnieniem stosunku psychologii do humanistyki prowadzonych najpierw na płaszczyźnie metodologicznej, później teoretycznej. Doprowadziły one Autorkę do uformowania się problematyki epistemologicznych podstaw rzeczowej koncepcji psychologii.

Na epistemologicznych założeniach i psychologii uczestnictwa w kulturze Krystyny Zamiary opiera się również jej koncepcja teoretycznej historii nauki konstruowana na gruncie społeczno-regulacyjnej koncepcji kultury. Ten nurt badań nad rozwojem nauki został według oznajmienia samej Autorki zainspirowany pracami Ludwika Flecka, Jerzego Giedymina i Jerzego Kmity i sytuuje się w opozycji do tradycyjnej filozofii nauki, głównie neopozytywistycznej i hipotetystycznej, chociaż nawiązuje do jej dorobku i korzysta z niego, podobnie, jak i z ustaleń historii nauki w wersji Paula K. Feyerabenda i Thomasa Kuhna, wobec których stanowić ma alternatywne ujęcie przemian nauki.

Teoretyczna historia nauki ujmuje praktykę naukową zgodnie ze społeczno-regulacyjną koncepcją kultury w powiązaniu z innymi typami praktyki społecznej i odpowiadających im dziedzin kultury (zespół przekonań normatywnych i dyrektywalnych) stanowiących społeczno-subiektywny regulator działań składających się na dany typ praktyki.

Praktyka badawcza regulowana jest przez społeczną świadomość metodologiczną i uwarunkowana funkcjonalnie w ramach całokształtu praktyki społecznej, odpowiadając na jej określone zapotrzebowania obiektywne, determinujące przemiany i rozwój praktyki naukowej. Przemiany te znajdują swoje odzwierciedlenie w paradygmatach badawczych. W swych pracach metodologicznych przemiany te ujmowała Krystyna Zamiara jako konsekwencje zakładanych w kolejnych stadiach rozwoju nauki odmiennych teorii poznania naukowego. Ujęte myślowo w pozafilozoficznym kontekście społeczno-regulacyjnej koncepcji kultury ukazały swoje uwarunkowania: społeczno-kulturowe, psychospołeczne i psychokulturowe.

Tym samym teoretyczna historia nauki znosi utrwaloną w filozoficznej refleksji nad nauką dychotomię kontekst: odkrycia – kontekst uzasadniania albowiem badania nad kontekstem odkrycia są tu traktowane jako badania nad różnorodnym uwarunkowanym przez wymienione wyżej czynniki społeczno-kulturowe i psychologiczne uczestnictwem uczonych w społecznej praktyce naukowej. W tym miejscu spotykają się kulturoznawcze analizy nauki z psychologią partycypacji kulturowej.

Prowadzone w perspektywie teoretycznej historii nauki studia nad rozwojem psychologicznej praktyki naukowej obejmują analizy przemian społecznej świadomości metodologicznej i regulowanej przez nią społecznej praktyki naukowej,

w powiązaniu z upowszechnionymi światopoglądami i doktrynami teoriopoznawczymi mającymi wpływ na rozwój orientacji badawczych w psychologii, ze wskazaniem na rolę uczonych projektujących nowe programy metodologiczne w tym procesie.

Tak rozumiana teoretyczna historia psychologii pozostała „prawdą do zrobienia”. Choć Krystyna Zamiara przygotowała do tego celu materiały naukowo-dydaktyczne *Dynamika pojęć i programów psychologicznych* oraz zredagowała *Materiały z historii psychologii*¹³, zamierzona obszerna monografia obrazująca rozwój psychologii jako nauki, mająca równocześnie służyć jako podręcznik akademicki, nie doczeka się już niestety realizacji.

¹³ *Dynamika pojęć i programów psychologicznych. Szkice metodologiczne*, Biblioteka „Nowej Krytyki”, Nr 1, Poznań – Szczecin 1995; *Materiały z historii psychologii*, Wydawnictwo Impresje, Wągrowiec 1995.

